

Оксана ДРАЧ,

професорка кафедри всесвітньої історії
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського столичного університету
імені Бориса Грінченка,
докторка історичних наук, професорка,
Київ, Україна

Oksana DRACH,

Professor at the Department of World History,
Faculty of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University,
Doctor of History, Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: o.drach@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-7859-3385>

Протекція як спосіб працевлаштування доньок у заклади освіти України межі 19–20 ст.

Заступництво існує у всіх суспільствах від давнини до сьогодення. Метою статті є вивчення протекції під час працевлаштування жінок у сфері освіти України межі 19–20 ст. Доведено, що заступництво поширюється вже і на доньок, які мали педагогічну кваліфікацію. Їхня постійна робота значуща для сімейного добробуту, що спонукало до мобілізації соціальних зв'язків. Висока конкуренція на ринку праці серед випускниць гімназій підштовхувала до пошуку патрона. Заступниками були місцеві, столичні високопосадовці, а також очільники навчальних закладів. Механізм протегування включав дії у двох напрямках: окружна адміністрація (згода попечителя округу) й місцева адміністрація (домовленість з очільником закладу).

Ключові слова: протекція, рекомендаційний лист, працевлаштування, заклади жіночої освіти, педагогиня, випускниця гімназії.

Patronage as a Means of Employment for Daughters in Educational Institutions of Ukraine at the Turn of the 19th — 20th Century

Patronage has existed in all societies from antiquity to the present day. The implicit meanings of expressions such as "one's own people" and "good connections" are readily understood and utilized by the population as needed. This article aims to examine the role of patronage in the employment of women in the educational sphere of Ukraine at the turn of the 19th — 20th century. The study is based on the administrative correspondence of the Office of the Trustee of the Kyiv Educational District, specifically recommendation letters from male patrons.

It has been established that patronage extended even to daughters who, upon graduating from gymnasium, obtained pedagogical qualifications. The stable employment of adult daughters was crucial to family well-being, prompting older family members to mobilize their social connections. Intense competition in the labor market among female gymnasium graduates led many to seek patrons who could facilitate their appointment to permanent positions in educational institutions.

The study identifies patrons as both local high-ranking officials — such as the head of the Kyiv Provincial Gendarmerie Administration and the director of the Kyiv branch of the State Bank — and metropolitan bureaucrats, including senators. The effectiveness of patronage depended on the influence that one patron, as the author of a recommendation letter, held in the perception of another — the Trustee of the Kyiv Educational District. A distinct category of "invisible" patrons is also identified — heads of educational institutions who were consulted in advance regarding prospective candidates. The search for patrons correlated with factors such as the father's service in government institutions and neighborly relations with local property owners.

The patronage mechanism, designed to maximize the likelihood of success, operated on two levels. The first was the district administration level, requiring the approval of the district trustee and the head of his office. The second was the local administration level, which involved securing an agreement with the head of the educational institution regarding the candidate's appointment.

Keywords: patronage, recommendation letter, employment, women's educational institutions, female teacher, gymnasium graduate.

Закулісна боротьба, протегування, корупція та хабарництво нині затавровані як негативні явища соціальної, економічної, політичної реальності. За даними Світового банку, протекцію розглядають як одну із форм корупції¹³⁵. Утім, позбавитися таких явищ у людських спільнотах украї складно через досить широкий спектр їх форм і зразків проявлення. Патрон-клієнтські відносини позначають особливий спосіб регулювання ключових аспектів інституційного порядку: структурування потоку ресурсів, обміну, владних взаємин та їх легітимації у суспільстві¹³⁶. Зрештою, це водночас і макросоціальний феномен, і специфічний тип соціальних зв'язків локального середовища, що виводить до явищ мікросоціального рівня.

Заступництво існує у всіх суспільствах від давнини до сьогодення. Його складники переконливо обґрунтував Ш. Фіцпатрік у контексті щодення радянського суспільства, де усі мали покровителів¹³⁷. Дослідники апробували також вивчення особистих відносин панування та заступництва як відтворюваний поведінковий зразок керуючих і керованих, що визначає політичну минувшину і майбутнє держави. Поглибленої розробки набула проблематика патронату в Російській імперії¹³⁸.

Вітчизняні науковці ґрунтовно досліджують організацію та функціонування державної влади в Україні імперської доби¹³⁹. Вивчено форми й наслідки корупційних проявів у регіональному вимірі¹⁴⁰. Чинниками хабарництва, окрім традиційних, як-от незабезпеченість чиновників, ви-

значено суспільний менталітет, що зумовлював пошуки найбільш доступних способів вирішення особистих проблем населенням¹⁴¹. Для розгляду бюрократії України зроблено спроби застосування антропологічного підходу в контексті проблематики протекції. Тематику поглиблено на матеріалах діяльності Київського цивільного губернатора І. Фундукля, службова кар'єра якого «свідчить про початок розриву з попередньою патроно-клієнтською традицією»¹⁴². Започатковано вивчення службової діяльності жінок в освітній сфері України модерної доби. З'ясовано гендерні аспекти професійності вчительок України межі 19–20 ст.¹⁴³ Розглянуто позицію начальників освітніх закладів Київського навчального округу щодо (не)доцільності праці освітянкою після заміжжя, а також їхні думки щодо зовнішнього вигляду службовиць¹⁴⁴. Таким чином, аналіз останніх досліджень з теми переконує у відсутності в національній історіографії напрацювань із проблематики заступництва й протекції в освітній галузі України модерної доби, тому спробуємо заповнити окреслену лакуну історичного наративу.

Метою статті є вивчення протекції при працевлаштуванні жінок у сфері освіти України межі 19–20 ст.

Джерельною базою дослідження слугує діловий епістолярій канцелярії попечителя Київського навчального округу, під час опрацювання відбувся пошук рекомендаційних листів задля поглибленого їх вивчення. Евристичну роботу із зазначеним епістолярієм цілеспрямовано обмежили

¹³⁵ Бабенко К. А., Діденко Н. Г., Кондрашова М. В. та ін. Прояви корупції в системі освіти: запобігання та протидія : навчально-методичний посібник. Київ : МП Леся, 2016. С. 20.

¹³⁶ Эйзенштадт Ш. Н., Ронигер Л. Патрон-клиентские отношения как модель структурирования социального обмена. Патрон-клиентские отношения в истории и современности: хрестоматия / пер. с англ. Москва : Политическая энциклопедия, 2016. С. 375–376.

¹³⁷ Fitzpatrick Sh. Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s. Oxford University Press, 1999. P. 133.

¹³⁸ Fediukin I., Zitser E. A. For Love and Fatherland: Political Clientage and the Origins of Russia's First Female Order of Chivalry. *Cahiers du monde russe*. 2011. Vol. 52/1. P. 5–44. DOI: <https://doi.org/10.4000/monderusse.9320>; Леонов М. М. Салон В. П. Меццеского: патронат и посредничество в России рубежа XIX–XX вв. Самара : Изд-во Самар. науч. центра РАН, 2009. 388 с.; Леонов М. М. «Тактика гостиных»: протектирование в пореформенной России. *Социальная история: Ежегодник*. 2011 / отв. ред. Н. Л. Пушкарева. Санкт-Петербург : Алетейя, 2012. С. 12–24.

¹³⁹ Шандра В. С. Державна служба в українських губерніях Російської імперії. *Нариси історії державної служби в Україні* / кер. авт. кол. С. В. Кульчицький. Київ : Ніка-Центр, 2008. С. 114–128.

¹⁴⁰ Падалка С. С. Хабарництво на Правобережній Україні: суспільно-історичні прояви, наслідки та засоби протидії (друга половина XIX — початок XX ст. : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Національний педагогічний університет М. П. Драгоманова. Київ, 2018. 279 с.

¹⁴¹ Падалка С. С. Суспільний менталітет як чинник зловживань хабарництвом на Правобережній Україні у другій половині XIX — на початку XX століття. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2017. Вип. 49. С. 122; його ж: Хабарництво в середовищі імперського чиновництва Правобережної України (друга половина XIX — початок XX ст.): передумови та соціальні чинники. *Світ Кліо*. 2021. № 2(1). С. 9, 12.

¹⁴² Йислуу А. Е. Призначення чиновників на державні посади в період правління Миколи I (1825–1855): між покровительством і здібностями. *Архіви України*. 2018. № 5–6. С. 88.

¹⁴³ Драч О. Гендерні аспекти професійності вчительок України у фокусі розширення прав працевлаштування на початку 20 ст. *Київські історичні студії*. 2024. № 2(19). С. 14–22. DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2024.22>

¹⁴⁴ Драч О. Заміжжя освітянки — підстава для звільнення? Думки керівників освітніх закладів Київського навчального округу початку 20 ст. *Київські історичні студії*. 2024. № 1(18). С. 6–19. DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2024.11>; Драч О. Формений одяг службовиць жіночих гімназій у візії начальників закладів Київського навчального округу (кінець XIX — початок XX ст.). *Київські історичні студії*. 2023. № 2(17). С. 54–63. DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2023.27>

колом їхніх авторів, відібраних за принципом гендерної одноманітності, а саме тільки патрони-чоловіки. Такий підхід скеровано на продуктивність виявлення механізмів (способів / засобів) протекції, її значущості для отримання роботи педагогами, а також соціального середовища здійснення заступництва в освітній сфері України.

Задля роботи з пошуку емпіричного матеріалу використано підходи джерельної та архівної евристики. Методологією опрацювання діловодного епістолярію слугували процедури для аналізу, оцінки й використання джерел, запропоновані Артуром Марвіком¹⁴⁵. Під час реалізації джерелознавчого синтезу нас передусім цікавили відповіді на питання: чи потрібно була підтримка охочим працевлаштуватися у сфері освіти жінкам на межі 19 — початку 20 ст.? наскільки значущою вона була? як практично реалізовувалася протекція? про які посади в освіті клопотали в листах щодо своїх протеже патрони? Відповіді на означені питання слугуватимуть пошуковими стратегіями в опрацюванні діловодного наративу канцелярії попечителя Київського навчального округу.

Відносини особистої залежності та заступництва пронизували бюрократичний порядок самодержавної Російської імперії, патрон-клієнтські зв'язки виразно помітні на соціальному полотні парадного образу держави¹⁴⁶. Зростання рівня матеріальної забезпеченості та професійної освіти імперського чиновництва зумовило консолідацію його в привілейовану соціальну групу з чітко ієрархічною структурою відповідно до Табеля про ранги 1722 р. Дослідники стверджують, що зробити кар'єру на цивільній службі було уповні можливо¹⁴⁷. Чини, ордени, складний набір правил і привілеїв були елементами всеосяжної системи розподілу соціальних «ніш» у Російській імперії, під владу якої початково потрапила Гетьманщина, а пізніше — Наддніпрянська Україна. Звичай протегування вкоренився в повсякденному житті імперського суспільства й реалізовував один із каналів соціального ліфту, який піднімав щасливих претендентів вище щаблями Табеля.

Дворянське походження та вислуга були основними критеріями для вступу на державну службу в Російській імперії, до яких на початку 19 ст. додали ще один значущий — освітній рівень чиновника. У такий спосіб центральна влада прагнула покращити кадровий склад державного управління та певним чином нівелювати традицію отримання високих посад через протекцію¹⁴⁸. Утім, турбота про «своїх» відповідала традиціям патріархальної культури, що панувала протягом століть, тому родичів і друзів сім'ї розглядали як природних заступників¹⁴⁹.

Упродовж 19 ст. сім'я в Україні лишалася соціальним інститутом, який гарантував індивіду супровід від народження до смерті, а також слугувала важливою передумовою його виживання¹⁵⁰. Протегування та свояцтво, як і раніше, лишалися серед дієвих чинників соціальної мобільності, хоча ставлення до них поступово змінювалося, набуваючи в літературних текстах і громадській думці більш сатиричного / іронічного відтінку. Трансформації у ставленні освіченого суспільства до заступництва, відчутні у пореформену добу, спонукали покровителів виявляти обачність у боротьбі за інтереси «своїх». Утім працевлаштування та кар'єрний поступ за рекомендацією тогочасні можновладці сприймали швидше як норму, аніж винятковий феномен¹⁵¹.

Усе вищезазначене щодо просування щаблями державної служби стосувалося винятково чоловіків, водночас чинником перемін в імперському соціумі виступали також новий етос і світогляд молодих генерацій із виразним акцентом щодо підвищення ролі жіноцтва¹⁵². Потужні зміни у сфері жіночої освіти й працевлаштування в Україні започатковано в контексті підготовки й реалізації реформ. П'ять діючих інститутів шляхетних дівчат зазнали оновлення навчально-виховної системи підготовки вихованок. Постали також заклади нового типу — жіночі гімназії і прогімназії, які надавали ученицям ґрунтовну середню освіту і педагогічну кваліфікацію (домашніх наставниць, домашніх учительок чи вчительок на-

¹⁴⁵ Marwick A. The New Nature of History Knowledge, Evidence, Language. London: Palgrave, 2001. P. 179–189.

¹⁴⁶ Афанасьев М. Н. Клиентелизм и российская государственность: Исследование клиентарных отношений, их роли в эволюции и упадке прошлых форм российской государственности, их влияния на политические институты и деятельность властвующих групп в современной России. Москва : Московский общественный научный фонд, 2000. С. 123.

¹⁴⁷ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII — начало XX в): в 2 т. Санкт-Петербург : Изд-во «Дмитрий Буланин». 2000. Т. 2. С. 207.

¹⁴⁸ Шандра В. С. Державна служба... С. 125.

¹⁴⁹ Леонов М. М. «Тактика гостиных»... С. 12.

¹⁵⁰ Шандра В., Аркуша О. Україна в XIX столітті: доба модернізації / відп. ред. В. Смолій. Київ : Академперіодика, 2022. С. 612. DOI: <https://doi.org/10.15407/akademperiodyka.466.706>

¹⁵¹ У щоденнику сенатора О. Половцова, який ревізував українські губернії, неодноразово зазначено про таку практику (Див. детальн.: Сенаторська ревізія Київської та Чернігівської губерній: зі щоденника О.О. Половцова (жовтень 1880 — травень 1881) / упор. М. Будзар, Є. Ковальов, Д. Терещенко. Київ: StreamARLine, 2019. С. 42, 50, 105, 116.

¹⁵² Див. детальніше: Драч О.О. Вища жіноча освіта в Російській імперії другої половини XIX — початку XX ст. Черкаси: Вертикаль, 2011. 532 с.

родних училищ залежно від ступеня успішності навчання)¹⁵³. Загальна державна стратегія щодо сфери діяльності жіноцтва втілювалася в законодавчих актах, що передбачали «заохочувати жінок на виховній ниві, де вони вже обіймали посади вчительок у початкових і нижчих класах жіночих гімназій, та надати можливості навчальному відомству розширити коло їхньої діяльності в цій сфері»¹⁵⁴. Отже, сфера освіти визначена пріоритетним сектором застосування жіночої кваліфікованої праці.

На кінець 19 ст. когорта випускниць гімназій — потенційних педагогинь — суттєво розширилася, про що свідчить статистика. Приміром, у Київському навчальному окрузі щорічний контингент випускниць середньої школи сягав 1200 осіб¹⁵⁵. Зворотним боком зростання питомої ваги жіноцтва з гімназійною освітою та педагогічною кваліфікацією стала висока конкуренція серед них на ринку праці, що істотно мінімізувало оплату їхньої праці.

Деякі з цих випускниць, ознайомившись з навколишнім життям і зазнавши (не)вдалих митарств із самостійним пошуком роботи, оптимальним варіантом вважали продовження освіти у вищих жіночих закладах, що гарантували університетський рівень підготовки, отже і більш реальні перспективи працевлаштування. Попечитель Київського навчального округу відверто характеризував таких курсисток: «Більшість їх неможливі, а головним мотивом є прагнення до наукового самовдосконалення з практичною метою — розширити можливості самостійного заробітку»¹⁵⁶.

Суттєва демократизація учнівського контингенту жіночої середньої школи призвела до того, що її випускниць характеризували як «інтелектуальні злидні»¹⁵⁷. У Санкт-Петербурзі (столиці імперії) доходило до того, що дівчата погоджувалися працювати тільки за обід, а оплата 10 крб на місяць за урок уважалася щасливим випадком¹⁵⁸. Не краще було й у провінції — в губернських і повітових містах держави. Долю «бідних нещасних трудівниць» осмислювала в щоденнику сучасниця: «Випускниці VII класів В'ятської жіночої гімназії, тим більше єпархіальних училищ і повітових прогімназій, нерідко шукали

тільки місця помічниці народної вчительки, навіть не мріючи без протекції потрапити безпосередньо у вчительки»¹⁵⁹.

Дійсно, опрацювання діловодної документації канцелярії попечителя Київського навчального округу, а саме жіночих клопотань щодо працевлаштування в освітній сфері, виявило нагальну просьбу таких звернень межі 19–20 ст. — стати до роботи в заклад освіти й отримувати платню, отже бути затвердженою на посаді. Конкретизувати практики працевлаштування педагогині допомагає лист Олександри Радущкої, доньки капітана артилерії з Кременчука, до попечителя округу, яка щиро описала свою життєву ситуацію. «Звертаюся до Вас і, перш за все, прошу пробачити мою зухвалість, що я наважуюсь турбувати Вас своїм проханням. До цього мене змушують крайні обставини мого життя: батько мій через похилий вік йде у відставку, маючи велику сім'ю з п'яти осіб, які потребують освіти. Я, скінчивши курс 8 класів жіночої гімназії в Кременчуці, могла б допомогти родителям, влаштувавшись кудись на службу, але без протекції це неможливо»¹⁶⁰.

Таким чином, на кінець 19 ст. в Україні проглядається гостра соціальна проблема в головній ділянці жіночої зайнятості — сфері освіти, зумовлювана невідповідністю між численною пропозицією випускниць гімназій з педагогічною кваліфікацією та обмеженим обсягом доступних робочих місць відповідно до їхнього трудового потенціалу. За такої ситуації прагматичні родини й окремі особи вимушені шукати соціальної підтримки й вдаватися до заступництва.

Дослідники рекомендаційних листів імперської доби окреслюють три основні групи клієнтів, про яких клопотали їхні адресанти: до першої належали родичі, до другої — давні знайомі, третю становили малознайомі особи, з якими покровителя пов'язувала спільність поглядів, так звана «ідейна спорідненість»¹⁶¹. Серед діловодної документації канцелярії попечителя Київського навчального округу віднайдено такі листи й встановлено факти протегування осіб, які представляли другу групу клієнтів — давніх знайомих. Авторами рекомендаційних листів були високопосадовці регіону, а саме начальник Київського

¹⁵³ Там само. С. 254.

¹⁵⁴ Полное собрание законов Российской империи. Собр. II-е. Т. XLVI. №. 49137.

¹⁵⁵ Драч О.О. Вища жіноча... С. 286.

¹⁵⁶ Там само. С. 427.

¹⁵⁷ Там само. С. 38.

¹⁵⁸ Страннолюбский Н. Современные нужды высшего женского профессионального образования. *Русская школа*. 1890. № 3. С. 63.

¹⁵⁹ Драч О. О. Вища жіноча... С. 37.

¹⁶⁰ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі — ЦДІАК України). Ф. 707. Оп. 65. Спр. 9. Арк. 145.

¹⁶¹ Леонов М. М. «Тактика гостинных»... С. 12.

губернського жандармського управління¹⁶² та керуючий Київською конторою державного банку.

Розглянемо епістолярні документи текстуально й контекстуально. Начальник Київського губернського жандармського управління, посаду якого чверть століття обіймав Василь Новицький¹⁶³, — знаковий за впливовістю високопосадовець регіону. Його рекомендаційний лист № 2869 від 2 червня 1900 р. на фірмовому бланку Київського ГЖУ до попечителя округу В. Вельямінова-Зернова¹⁶⁴, засвідчений власноручним підписом «Ваш слуга найпокірніший В. Новицький», містить прохання надати посаду класної доглядки в новоорганізованій в Умані жіночій гімназії його протеже.

Нас цікавить, кого протегував начальник жандармерії регіону В. Новицький, який, за характеристикою сучасника, «був страшним для окремих людей, які потрапили до його рук, він був лясним і для мирних обивателів Києва»¹⁶⁵. З тексту його листа стає зрозуміло, що опікувався генерал Наталією Балаковою, батько якої — відставний надвірний радник — був засідателем Уманської повітової дворянської опіки, а до того 25 років служив помічником справника¹⁶⁶ в Київській губернії¹⁶⁷. Виходить, що жандармський високопосадовець клопотав за доньку колишнього службовця відомства поліції — помічника справника підконтрольного йому регіону.

Представляє «своїх» генерал В. Новицький усталеною дискурсивною схемою рекомендаційних листів — опіка добрих знайомих. Патрон констатував більш як 20-річне особисте знайомство зі всією поважною родиною Балакових, що на той час проживала в Умані. Оскільки автори-

тетність сім'ї та батькові заслуги в імперському соціумі поширювалися на нащадків, то інтенція схеми протегування налаштовувала на позитивне сприйняття прохання і його задоволення. Важливо з'ясувати характеристики кандидатки (Н. Балакової) в інтерпретації начальника Київського губернського жандармського управління В. Новицького, який був запопадливим виконавцем монархічно-консервативної політики імперських «скрепів» в Україні. Які риси своєї протеже окреслив у листі генерал?

Щонайперше, патрон позначив вік кандидатки — 24 роки, отже молода жінка з життєвим досвідом, яка після здобуття освіти в Білоцерківській жіночій гімназії (скінчила зі срібною медаллю) сім літ займалася музикою. Зауважимо, що багато тогочасних освітніх керівників поділяли думку щодо доцільності встановлення вікового цензу педагогинь — не молодше 25 років¹⁶⁸.

Поглиблюючи обрану дискурсивну схему, автор більш розлого окреслив психологічний портрет Балакової, ество якої становила гречність — «вельми вихована й доброго батька донька»¹⁶⁹. Характеристика індивідуальності кандидатки — особи високої доброчесності, благомислячої свідомості та серйозного характеру — завершувала її представницький зовнішній образ¹⁷⁰. Отже, наведений комплекс персональних характеристик Н. Балакової, на переконання начальника жандармерії Київщини, цілком відповідав вимогам до кандидатури працівниці у сфері освіти межі 19–20 ст. Наголосимо, що службовці відомства політичного розшуку — департаменту поліції — мали дещо іншу візію щодо громадянських завдань населення, зокрема й жінок, оскільки

¹⁶² Губернські жандармські управління створені в 1867 р. для політичного розшуку, провадження дізнань з державних злочинів у регіонах. З часом їх функції концентруються на провадженні дізнань у політичних справах. З 1881 р. підпорядковувалися Департаменту поліції Міністерства внутрішніх справ.

¹⁶³ Василь Дементійович Новицький (1837–1907) — уродженець Псковської губернії, походив з дворян. Скінчив Костянтинівський кадетський корпус, Єлисаветградське кавалерійське училище. У 1867–1871 рр. служив у штабах військ Харківського військового округу старшим ад'ютантом. З 1874 р. — в окремому корпусі жандармів; 1875 р. — отримав чин полковника. У 1878–1903 рр. — начальник Київського губернського жандармського управління; 1887 р. — чин генерал-майора. Активно боровся з революційним та українофільським рухом на Київщині. У 1903 р. подав у відставку через хворобу (був поранений арештанткою).

¹⁶⁴ Володимир Володимирович Вельямінов-Зернов (1830–1904) — сходовознавець, історик, тюрколог, філолог; почесний член Академії наук. Уродженець Санкт-Петербурга, скінчив Олександрівський ліцей (1850), служив у Азіатському департаменті Міністерства закордонних справ. Здобув визнання як спеціаліст у галузі тюркських мов. Проблематика праць — взаємовідносини Росії з країнами Середньої Азії, історія киргиз-кайсаків, Кокандського, Касимівського і Кримського ханств, східна нумізMATика. З 1861 р. — секретар імператорського археологічного товариства; член ради Російського географічного товариства (1864); доктор наук у галузі турецько-татарської словесності (1866). Протягом 1888–1903 рр. — попечитель Київського навчального округу; 1891 р. отримав чин таємного радника; від 1889 р. — голова Київської археологічної комісії. Помер у Києві.

¹⁶⁵ Новицький В. Д. Из воспоминаний жандарма / пред. А. А. Левандовского. Москва : Изд-во МГУ, 1991. С. 19.

¹⁶⁶ Справник — начальник поліції в повіті Російської імперії, підпорядкований губернатору. Помічник справника наглядав за діловодством поліцейського управління, виконував доручення начальника і, за необхідності, заступав його на посаді.

¹⁶⁷ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 66. Спр. 9. Арк. 25.

¹⁶⁸ Драч О. Гендерні аспекти... С.18.

¹⁶⁹ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 66. Спр. 9. Арк. 25.

¹⁷⁰ Щодо важливості зовнішнього вигляду службовиць жіночих гімназій дивись детальніше (Драч О. Формений одяг... С. 62).

сприймали повсякденні події в оптиці державних інтересів, на сторожі яких перебували¹⁷¹. Тому світоглядна «правильність» пропонованої генералом Новицьким кандидатки передбачала відповідність її поведінки основам імперської політики — тріаді «православ'я, самодержавність, народність».

Чи відповідав створений генералом образ «своїх» кандидатки дійсності? Задля цього заглибимося в особові документи Н. Балакової. За представленою довідкою, скінчивши навчання в Білоцерківській жіночій гімназії, дівчина протягом трьох років (1894–1897) працювала вчителькою в жіночій школі грамоти¹⁷² м. Васильків. У тогочасних реаліях учителювання в освітньому закладі такого типу означало найнижчий рівень оплати педагогічної праці, не завжди комфортні умови навчального процесу, підпорядкування училищній адміністрації духовного відомства. Ці обставини зумовлювали значну плінність педагогічних кадрів у церковно-парафіяльних школах, а також використання переважно молодих за віком учительок.

Вірогідно, саме у Василькові батько служив помічником справника, де випущена з гімназії Наталія працевлаштувалася. Родина Балакових трималася консервативних суспільних поглядів, виявом яких щодо доньки-освітянки був поведінковий традиціоналізм за правилом: «Обов'язок кожної порядної доньки — жити з батьками, допоки вона не вийде заміж»¹⁷³. Наше твердження підкріплює праця доньки службовця органів політичного контролю в освітньому закладі, призначеному винятково для навчання дівчаток, отже гендерно сепарованому. Нові життєві обставини — завершення служби й вихід у відставку батька, переїзд сім'ї до Умані, набуття донькою-педагогинєю повноліття (21 рік) не перемінили взаємовідносини в мікрокосмі родини Балакових — незаміжня донька, як і раніше, мешкала з батьками. Ба більше, старші мобілізували ресурси задля гідного працевлаштування спадкоємиці на новому місті, уподобавши посаду класної доглядачки в щойно організованій Уманській жіночій гімназії¹⁷⁴.

Ще одним серед місцевих високопосадовців, які протегували «своїх» задля здобуття штатної посади в закладі жіночої середньої освіти, був ке-

руючий Київською конторою державного банку. Його рекомендаційний лист до попечителя Київського навчального округу від 25 травня 1900 р. так само належить до другої групи типології — заступництво за давніх знайомих¹⁷⁵. Зміст прохання поважного патрона, власне, аналогічний до аналізованого вище — підтримати призначення на посаду класної доглядачки новоствореної у Вінниці жіночої гімназії Людмили Вікул. Отже, освітній заклад — новий, кадровий склад його тільки формувався, що давало шанс на працевлаштування в ньому кандидатки Вікул.

Хто вона — підопічна Л. Вікул? Чим аргументовано в листі її переваги? За інформацією адресанта, Л. Вікул — донька священника з Вінниці, яка здобула гарну освіту — випускниця Київської міністерської жіночої гімназії і VIII педагогічного класу гімназії О. Дучинської. Відповідно до обраної схеми протегування керуючий Київською конторою держбанку позначає кандидатку як «свою» («знаю з дитинства») на підставі тривалих (15 років) сусідських взаємовідносин з родиною Вікул з Вінниці, де він щоліта проводив дачний сезон. Патрон переконував попечителя округу в авторитетності сім'ї підопічної серед місцевого загалу, підкреслюючи, що і нині товаришує з ними. Свою протезу — Людмилу Вікул — заступник охарактеризував «як дівчину надзвичайно хорошу, здібну й серйозну в її прагненнях, смиренно віддану справі освіти й виховання»¹⁷⁶. Насамкінець автор рекомендаційного листа запевняв, що призначення Л. Вікул класною доглядачкою буде корисним і освітньому закладу, і його ученицям, які «дистануть добру і розумну керівницю благодітельного впливу»¹⁷⁷. Таким чином, персональна характеристика кандидатки, представлена високопосадовим адресантом, прямо таки переконувала очільника Київського навчального округу у виробничій доцільності мати таку працівницю, тим паче, що вона не забарилася та вже подала заяву про працевлаштування до його канцелярії.

У контексті нашого дослідження варто з'ясувати, чи вживали покровителі додаткових заходів для результативності своєї протекції, окрім відправлення рекомендаційного листа. Вивчення документів засвідчує, що це залежало від ступеню близькості клієнта до патрона, особистої зацікав-

¹⁷¹ Див. детальніше: Драч О. Вища жіноча... С. 149, 152, 154, 159–176.

¹⁷² Школи грамоти представляли нижчу елементарну школу в сільській місцевості України; підпорядковувалися місцевій церковно-освітній адміністрації, яка по суті була урядовою. У них навчали лише писати, читати, рахувати й основ Закону Божого. Тривалість навчання становила один-два роки; на початку 20 ст. збільшилася до трьох, подекуди — чотирьох років. Розмір плати за навчання офіційно не встановлювався, але на практиці коливався від 50 коп. до 1 руб. 20 коп. за зиму. Школи різнилися чисельністю і гендерним складом учнів, освітнім цензом учителя, тривалістю навчального року. За освітньою значущістю школи грамоти стояли нижче від церковнопарафіяльних.

¹⁷³ Драч О. Вища жіноча... С. 63.

¹⁷⁴ ЦДІАК України Ф. 707. Оп. 66. Спр. 9. Арк. 26.

¹⁷⁵ Там само. Арк. 51–51 зв.

¹⁷⁶ Там само. Арк. 51.

¹⁷⁷ Там само. Арк. 51 зв.

леності останнього у вирішенні справи підопічного. Якщо заступник мав значний соціальний капітал, додаткових заходів від нього, окрім рекомендаційного листа щодо клієнта, не потребувалося, оскільки справа вирішувалася між двома патронами. Саме так відбулося протегування «своїх» кандидатки начальником Київського губернського жандармського управління, генералом В. Новицьким. Високоповажний заступник лише повідомив наприкінці листа попечителя округу, що директор Уманської жіночої гімназії вже поінформований щодо цієї справи й особисто зробить подання щодо призначення Н. Балакової на посаду класної доглядачки очолюваного ним закладу.

Ці останні рядки рекомендаційного листа доводять прагматичність дій родини претендентки (певно батька), який, будучи обізнаним із процедурою призначення на посади, завчасно потурбувався як про дотримання формальностей, так і про практичну реалізацію свого наміру. Батько Балаков, ймовірно, діяв таким чином: безпосередньо скотактував з начальником щойно організованої в Умані жіночої гімназії, надав необхідні документи й заручився його згодою щодо кандидатури доньки на посаду класної доглядачки. Залагодивши попередні формальності на місті майбутньої служби доньки-педагогині, родителі доклали зусиль задля гарантованої підтримки (затвердження) саме її кандидатури на рівні ухвалення рішень, тобто в канцелярії попечителя Київського навчального округу. Відставний помічник справника завдяки особистим зв'язкам домогся заступництва всесильного регіонального патрона — начальника Київського губернського жандармського управління, який у свою чергу зважив на прохання колишнього службовця відомства й вчасно підготував звернення¹⁷⁸ до відповідної інстанції щодо його виконання. Фіналізувала справу призначення Н. Балакової лаконічна й дієва резолюція попечителя округу на рекомендаційному листі сановного можновладця — «у Вінницю», що означало — «до виконання».

Якщо грізному жандармському генералу В. Новицькому задля втілення його особистої просьби достатньо було обмежитися тільки рекомендаційним листом до попечителя Київського навчального округу, то покровителі — посадовці цивільної служби подекуди розширювали мережу задіяних у схемі протегування агентів впливу. Маємо констатувати наполегливість керуючого Київською конторою держбанку з протекції Л. Вікул,

оскільки за п'ять днів від попереднього листа він надіслав наступного з аналогічним проханням, якого адресував керманічу канцелярії попечителя округу М. Богданову. Останнього регіональний розпорядник державних фінансів прохав принагідно нагадати попечителю округу В. Вельямінову-Зернову щодо його клопотання і рекомендації Л. Вікул під час особистого візиту¹⁷⁹. Як розуміємо, обізнаний з реальними владними важелями керманіча канцелярії попечителя Київського навчального округу, адресант у такий спосіб пильнував реалізацію своєї просьби.

Вивчення тексту означеного листа допомагає відтворити й дещо уточнити механізм здійснення протекції. Керуючий Київською конторою держбанку в прийомний день відвідав попечителя округу В. Вельямінова-Зернова, особисто передав йому прохання підопічної Л. Вікул про прийом на роботу класною доглядачкою Вінницької жіночої гімназії, доєднав власний рекомендаційний лист щодо своєї протези, попередньо зачитаний уголос. Опісля вжитих заходів патрон надіслав повторного листа керманічу канцелярії попечителя Київського навчального округу. Прикметно, що в тексті листа до М. Богданова покровитель дещо посилив його емоційність («прекрасна дівчина», «неабияких здібностей», «гарна наукова підготовка») й розширив прикінцевий утилітаризм реалізації його просьби, використавши тогочасний суспільний дискурс щодо освітянок: підопічна Л. Вікул «стане корисною трудівницею, педагогічний труд для якої не буде звичайним ремеслом, а справою, що задовольнятиме потребу в корисній праці»¹⁸⁰. На нашу думку, сумарність і цілеспрямованість дій заступника свідчать, з одного боку, про невисоку персональну значущість його для попечителя округу, тому задля результативності потрібні були комплексні заходи; з іншого — про чималу особисту зацікавленість керуючого Київською конторою держбанку в позитивному фіналі його протекції.

Дослідження діловодного епістолярію канцелярії попечителя Київського навчального округу, сфокусоване на рекомендаційні листи, засвідчує, що в модерну добу, як і нині, життя навіть за напрацьованих механізмів й усталених схем було сповнене несподіванок і казусів. Вивчення невдач у протегуванні, що могли трапитися навіть за наявності поважних патронів, конкретизуємо на матеріалі працевлаштування доньки дійсного статського радника¹⁸¹ Олександри Аглаїмової з Полтави. Остання надіслала на ім'я попечителя Київського навчального округу заяву, датовану

¹⁷⁸ Лист начальника Київського губернського жандармського управління датовано 2 червня 1900 р.

¹⁷⁹ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 66. Спр. 9. Арк. 52.

¹⁸⁰ Там само.

¹⁸¹ Дійсний статський радник — чиновник IV класу відповідно до Табеля про ранги, який на цивільній службі в Російській імперії міг набути права на спадкове дворянство.

12 вересня 1899 р., у якій, констатує «бажання обіймати посаду класної доглядачки в Полтавській Маріїнській¹⁸² жіночій гімназії», просила призначити її на першу вільну вакансію такого типу¹⁸³. Наприкінці претендентка повідомила, що необхідні документи вже подано начальниці гімназії.

Українське лаконічне клопотання і самочинне надання особових документів до освітнього закладу виявляє чималу впевненість О. Аглаїмової в позитивному рішенні щодо її запити. Її прохання вирізняється від багатьох заяв претенденток лаконізмом викладу, відсутністю як аргументації, потрібної для його задоволення попечителем округу, так й емоційної тональності «благання» роботи з деталізацією особистих життєвих обставин. Пояснення (не)такого мовленнєвого етикету прохачки, на нашу думку, в тому, що вона чудово знала про підтримку її клопотання «на горі».

Дійсно, серед діловодної документації наявний рекомендаційний лист високоповажного покровителя Аглаїмової до попечителя Київського навчального округу, взятий на облік як вхідна кореспонденція канцелярії 24 вересня 1899 р.¹⁸⁴ Його автор — Микола Прінц¹⁸⁵ — представляв імперське столичне чиновництво, отже був добре обізнаний зі щоденною рутинною протегування, тому на самому початку листа конкретизував суть питання. Як доконаний факт патрон зазначив звернення доньки дійсного статського радника О. Аглаїмової з проханням щодо призначення її класною доглядачкою на вакансію в Полтавську жіночу гімназію. Далі адресант відверто й докладно виклав попечителю округу мотиви щодо доцільності підтримати його протезе.

М. Прінц у листі наголосив, що піклується про інтереси давно знайомої йому родини Аглаїмових («не тільки пані Аглаїмова, а й усе її достойне сімейство»)¹⁸⁶. Покровитель переконливо обґрунтував ідентифікацію клієнтів як «своїх» — вказав на довготривале близьке знайомство із цією сім'єю («як місцевий землевласник, який улітку

понад 25 років поспіль проживає в маєтку під Полтавою»). На користь кандидатки свідчила її приналежність до поважного сімейства, де батько був членом Полтавського окружного суду¹⁸⁷ й користувався загальною шаною, а матір, уроджена Баранович, належала до вибраного кола місцевого дворянства. Зауважимо, що хороша «спадковість» у патріархальному суспільстві Російської імперії вважалася слушною рекомендацією для працевлаштування. Утім, покровитель волів наголосити на незаперечних перевагах його протезе, таких як людські якості та особисті здібності, що слугували гарантією її професійної придатності. Запорукою цього було належне виховання в сімейному колі, поєднане з освітньою підготовкою в Полтавській жіночій гімназії, отже, за своїм культурним і фаховим рівнем Олександра Аглаїмова видавалася цілком слушною кандидатурою щодо посади, яку вона бажала посісти. Як розуміємо, патрон наполегливо прагнув переконати попечителя у тому, що реалізація його просьби — призначення Аглаїмової класною доглядачкою Полтавської жіночої гімназії — врешті-решт «стане значною підмогою цьому прекрасному сімейству» через обмеженість коштів батьків¹⁸⁸. Насамкінець М. Прінц ручався за «свою» кандидатку й прохав попечителя Київського навчального округу задовольнити заяву О. Аглаїмової.

Зауважимо, що рекомендаційний лист М. Прінца датовано 12 вересня 1899 р., тобто тим самим днем, що й прохання О. Аглаїмової. Ймовірно, саме цього дня в Полтаві відбулася особиста зустріч зацікавлених у вигідному працевлаштування доньки батьків з поважним патроном, коли останній погодився протегувати їм. Вочевидь, сторони домовилися про подальше, але сталося не так, як гадалося.

Встановлено, що рекомендаційний лист М. Прінца надійшов до канцелярії попечителя Київського навчального округу 24 вересня 1899 р.¹⁸⁹, більш як на тиждень пізніше, ніж особисте прохання О. Аглаїмової, зареєстроване канцелярією 15 вересня 1899 р.¹⁹⁰ Спізнення листа

¹⁸² Гімназія серед полтавців іменувалася Маріїнською, проте підпорядковувалася Міністерству народної освіти, а не відомству закладів імператриці Марії. Канцелярія попечителя Київського навчального округу в діловодному листуванні вживала назву Полтавська жіноча гімназія.

¹⁸³ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 65. Спр. 9. Арк. 142.

¹⁸⁴ Там само. Арк. 143.

¹⁸⁵ Микола Густавович Прінц (Прінц) (1835–1905) — правник, дійсний таємний радник, сенатор. Був головою департаменту Харківської судової палати (1870–77), присутнім у цивільному касаційному департаменті правлячого Сенату (1877–92), потім — в об'єднаному касаційному департаменті (1892–96), член комісії зі складання судових статутів.

¹⁸⁶ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 65. Спр. 9. Арк. 143.

¹⁸⁷ Окружний суд — загальна судова інституція для розгляду карних і цивільних справ, окрім тих, що підлягали компетенції мирових судів. Голову суду, товаришів (заступників) і членів призначав імператор за поданням міністра юстиції. На Лівобережній Україні окружні суди запроваджено 1874 р.

¹⁸⁸ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 65. Спр. 9. Арк. 143 зв.

¹⁸⁹ Відповідно до штемпеля вхідної документації канцелярії попечителя Київського навчального округу на документі.

¹⁹⁰ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 65. Спр. 9. Арк. 142, 143.

покровителя зумовило розгляд заяви кандидати на загальних підставах, що втілено в типовій резолюції угорі документа — «немає вакансій». Утім, як свідчить деталізація історії працевлаштування О. Аглаїмової, це рішення чиновників канцелярії попечителя округу відповідало дійсному стану справ.

Маємо констатувати, що описана невдача не змінила намір родини дійсного статського радника Аглаїмова допомогти доньці отримати посаду класної доглядачки Полтавської гімназії. За рік, 19 серпня 1900 р., Олександра знову звернулася до попечителя округу із заявою щодо призначення на посаду класної доглядачки Полтавської Маріїнської жіночої гімназії¹⁹¹. Ба більше, претендентка відверто зазначила повторність свого прохання, додавши, що його було підтримано листом сенатора, дійсного таємного радника М. Прінтца. Свою наполегливість вона вмотивувала вільною вакансією в освітньому закладі, на яку шанобливо просила попечителя її призначити, додавши, що документи нею до закладу вже подано.

Саме ця повторна заява О. Аглаїмової містить резолюцію — «призначити», утім, як виявило подальше вивчення діловодної документації канцелярії попечителя Київського навчального округу, посідання кандидаткою посади мало елемент інтриги. Розглянемо це детальніше, щоб зрозуміти прихований і вкрай суб'єктивований механізм ухвалення рішення бюрократами від освіти про прилаштування на тепленьке місце потрібної особи.

Світло на обставини справи з призначенням О. Аглаїмової проливає лист керманіча канцелярії попечителя Київського навчального округу М. Богданова до директора Полтавської чоловічої гімназії І. Маркова від 5 жовтня 1900 р., з якого стає зрозуміло, що саме останній безпосередньо опікувався працевлаштуванням «землячки» на посаду, отже виступив її безпосереднім покровителем¹⁹². Перебуваючи в Києві, директор заручився згодою попечителя округу щодо призначення своєї протеже О. Аглаїмової класною доглядачкою Полтавської жіночої гімназії. Проте узгодження кандидатури виявилось замало, оскільки штатна вакансія в закладі не була вільною, про що керманіч канцелярії поінформував адресата. М. Богданов висловив занепокоєння

щодо відсутності подання на звільнення когось із наявного складу доглядачок освітнього закладу й наполягав на роз'ясненні ситуації. Як розуміємо, в освітньому відомстві процедура призначення на штатну посаду мала визначену нормативно-правову основу, якої чітко дотримувалися, навіть за умови усвідомленого рішення посприяти «своїй» людині.

Відповідь «відданого слуги»¹⁹³ І. Маркова не забарилася. Директор Полтавської чоловічої гімназії пояснив, що попередня («бувша») класна доглядачка Л. Лимарьова ще в кінці серпня подала заяву на звільнення через хворобу начальниці Полтавської Маріїнської жіночої гімназії відповідно до усталеної в освітньому закладі практики («як завжди робили до сьогодні»). Він також додав, що Лимарьова не з'являлася на робочому місці («зовсім не відвідувала гімназію») від початку 1900–1901 н. р.¹⁹⁴ Такий припис директора Маркова, який був головою педагогічної ради закладу¹⁹⁵, щодо відсутності на роботі підлеглої слугував аргументом правдивості поданої ним інформації й одночасно додатковим свідченням його службової запопадливості, уболівання за навчально-виховну справу освітнього закладу.

Наголосимо, що нормативно визначений робочий день класної доглядачки в жіночих гімназіях, підвідомчих Міністерству народної освіти, тривав з восьмої години ранку до п'ятнадцятої, протягом яких службовиця мала перебувати в освітньому закладі. Понад це, коло її обов'язків включало контроль дозвілля гімназисток у вільний від шкільного навчання час, тобто вона мала вечорами відвідувати учнівські квартири, театри, розважальні заходи тощо¹⁹⁶. Зважаючи на чималі службові обов'язки класної доглядачки в закладах середньої освіти, маємо констатувати, що інтенції невдоволення в тексті листа директора І. Маркова мали підстави. Звісно, посадовець, добре обізнаний у процедурних питаннях, не лише роз'яснив вищому начальству навчального округу поточну ситуацію, а і вжив дієвих заходів для ефективного просування інтересів підопічної Аглаїмової.

Продовження вивчення діловодної документації в цій справі відкрило ще одну претендентку — Ксенію Труш — на потенційно близьку до вивільнення вакансію класної доглядачки, а також лобі-

¹⁹¹ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 65. Спр. 9. Арк. 130–130 зв.

¹⁹² Там само. Арк. 132.

¹⁹³ Така словесна форма (усталена у листуванні 19 ст. — «Ваш відданий слуга») передувала особистому підпису директора у зворотному листі до керманіча канцелярії попечителя Київського навчального округу М. Богданова.

¹⁹⁴ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 65. Спр. 9. Арк. 131–131 зв.

¹⁹⁵ За усталеною практикою кінця 19 — початку 20 ст. головою педагогічної ради в жіночих гімназіях України були директори / начальники чоловічих гімназій.

¹⁹⁶ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 69. Спр. 106. Арк. 11.

ювання її кандидатури головою попечительської ради Полтавської Маріїнської жіночої гімназії¹⁹⁷. Її очільник у листі, зареєстрований канцелярією вхідним 14 жовтня 1900 р., поінформував попечителя Київського навчального округу про подання класною доглядачкою Л. Лимарьовою заяви на звільнення та принагідно клопотав затвердити на цій штатній посаді доньку козака К. Труш, документи якої — гімназійний атестат і посвідчення благонадійності від Полтавського губернатора — додавалися. Показовою є резолюція на цьому документі — «Лимарьову звільнити».

У відповідь голову попечительської ради Полтавської жіночої гімназії повідомили про звільнення з 19 жовтня 1900 р. заявниці Лимарьової і призначення замість неї на штатну посаду О. Аглаїмової. Чернетка листа містить припис олівцем — «відправити в дирекцію», тобто в дирекцію училищ Полтавської губернії, яка в пізньоімперську добу втілювала освітню політику в регіоні. У такий спосіб канцелярія попечителя округу повідомляла підвідомчу інституцію про вже ухвалене кадрове рішення та доручала місцевій адміністрації вжити відповідних організаційних заходів. Разом із цим нарешті успішно завершилося понад річне змагання протегованої О. Аглаїмової за посаду класної доглядачки Полтавської Маріїнської жіночої гімназії, усі задіяні учасники в справі відчували полегшення.

Підсумовуючи вивчення протекції для працевлаштування у сфері освіти України модерної доби, маємо підстави стверджувати, що «своїм» допомагали настільки ж старанно, як і раніше. Побутувала думка, що шаблями державної служби без наявних усталених стосунків не піднятися; такі зв'язки мали передусім представники дворянської корпорації. Утім, новацією межі 19–20 ст. стає розширення соціальних акторів і доповнення гендерним критерієм практики міжособистісної взаємодії у борні за «місце під сонцем». Відтоді заступництво поширюється вже і на нащадків жіночої статі — доньок, які по скінченню гімназії мають педагогічну кваліфікацію, отже можуть претендувати на працевлаштування на освітній ниві. Для багатьох родин освічених верств (дворян, чиновників, священнослужителів) постійна робота доньок-педагогинь є значущою для власного добробуту, що спонукає старших до залучення наявних корпоративних зв'язків.

Спектр бажаних посад у закладах освіти губернських і повітових міст України для педагогинь із середньою освітою обмежений — учителька чи класна доглядачка, тому змагання за здобуття такого місця служби для одних перетворюється на «ходіння по муках», для других — на мобілізацію комунікативного потенціалу близьких щодо пошуку впливового патрона, який гарантовано допоможе у втіленні протекції в житті.

Специфічним виміром осучаснення українських міст є модернізація через бюрократизацію з притаманною останній культурою колоніальної клієнтельної підпорядкованості¹⁹⁸. Розширення освітньої мережі в Україні робило важливою роль регіональних начальників, які представляли імперське чиновництво й розпоряджалися державними та громадськими ресурсами. До таких належить попечитель Київського навчального округу, посаду якого протягом 1888–1903 рр. обіймав В. Вельямінов-Зернов. Авторами збережених рекомендаційних листів до нього, які протегували «своїх» за схемою «давніх знайомих», були як місцеві високопосадовці: начальник Київського губернського жандармського управління, керуючий Київською конторою державного банку, так і представник столичної бюрократії — сенатор, дійсний таємний радник.

Успішність протекції щодо отримання посади в жіночому освітньому закладі регіону зумовлена значущістю, яку один патрон — автор рекомендаційного листа — набував у світосприйнятті другого — попечителя Київського навчального округу. Виявлені покровителі за соціально-професійним рангом і чиновною впливовістю перебували в площині ієрархічної горизонталі В. Вельямінова-Зернова. Виокремлюється ще одна категорія «невидимих» заступників — очільники навчальних закладів — посадовці освітнього відомства і безпосередньо підлеглі службовці, «козирем» яких були особисті контакти з їхнім головним начальником — попечителем округу.

Таким чином на межі 19–20 ст. в Україні призначення педагогині на посаду не могло відбутися без попереднього узгодження та підтримки її кандидатури начальником освітнього закладу, навіть за наявності поважного патрона. Механізм протегування задля певності успіху включав одночасні дії у двох напрямках і рівнях: перший — рівень окружної адміністрації, де було

¹⁹⁷ Попечительська рада — державно-громадський орган управління жіночою середньою школою, започаткований у добу великих реформ. Попечительська рада жіночої гімназії складалася з п'яти постійних і двох виборних членів. Постійними членами були: попечителька гімназії; представник повітового дворянства або особа, яка його заступала; директор училищ / гімназії чи штатний смотритель повітового училища; міський голова / бургомістр; начальниця гімназії. Виборні члени обиралися порадою: один — із місцевих дворян чи чиновників, другий — із купецтва. Пріоритетним завданням попечительської ради визначено «пошук і розвиток матеріальних коштів» для жіночих навчальних закладів. Голову попечительської ради гімназії обирали з її членів на три роки.

¹⁹⁸ Пасько Я. Історичні аспекти урбанізації. Соціологія міста: навчальний посібник / за заг. ред. О. К. Міхеевої. Донецьк: Вид-во «Ноулідж», 2010. С. 37.

необхідно вистарати згоду попечителя округу і керівника його канцелярії, другий — рівень місцевої адміністрації — передбачав домовленість з очільником закладу про заявлену претендентку. Пошук дієвих заступників для працевлаштування доньки зумовлював чинник відомчої служби батька в поєднанні з відносинами добросусідства з окружними домовласниками. Головним актором такого закулісного дійства був

покровитель, до заступництва якого вдавалася родина охочої здобути роботу доньки-педагогині. Вихідною умовою початку сімейних спроб щодо працевлаштування доньки ставала здобута інформація про відкриття чи вивільнення посади в освітньому закладі міста, чому зазвичай передували постійний моніторинг зацікавленою стороною регіональних новин і тривала комунікація у своєму середовищі.

REFERENCES

- Afanasev, M. N. (2000). *Klientelizm i rossiiskaia gosudarstvennost: Issledovanie klientarnykh otnoshenii, ikh roli v evolyutsii i upadke proshlykh form rossiiskoi gosudarstvennosti, ikh vliianiia na politicheskie instituty i deiatelnost vlastvuiushchikh grupp v sovremennoi Rossii*. Moscow: Moskovskii obshchestvennyi nauchnyi fond [in Russian].
- Babenko, K. A., Didenko, N. H., Kondrashova, M. V., Lazarenko, S. Zh., Khrimli O. H., & Yakovets, N. I. (2016). *Proiavy koruptsii v systemi osvity: zapobihannia ta protydiia: navchalno-metodychnyi posibnyk*. Kyiv: MP Lesia [in Ukrainian].
- Budzar, M., Kovalov, Ye., & Tereshchenko, D. (Eds.). (2019). *Senatorska reviziia Kyivskoi ta Chernihivskoi hubernii: zi shchodennyka O. O. Polovtsova (zhovten 1880 — traven 1881)*. Kyiv: StreamARLine [in Ukrainian].
- Drach, O. (2023). The Uniform of Women's Gymnasium Employees in the Vision of the Heads of Institutions in Kyiv Educational District (late 19th — early 20th century). *Kyivski istorychni studii / Kyiv Historical Studies*, 2(17), 54–63 [in Ukrainian].
<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2023.27>
- Drach, O. (2024). Could the Marriage of a Female Educator Be Grounds for Dismissal? Opinions of Educational Institution Administrators at Kyiv Educational District in the Early 20th Century. *Kyivski istorychni studii / Kyiv Historical Studies* 1(18), 6–19 [in Ukrainian].
<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2024.11>
- Drach, O. (2024). Gender Aspects of the Professionalism of Female Teachers in Ukraine within the Context of Expanding Employment Rights at the Beginning of the 20th Century. *Kyivski istorychni studii / Kyiv Historical Studies*, 2(19), 14–22 [in Ukrainian].
<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2024.22>
- Drach, O. O. (2011). *Vyshcha zhinocha osvita v Rosiiskii imperii druhoi polovyny 19 — pochatku 20 stolittia..* Cherkasy: Vertykal [in Ukrainian].
- Eyzenshtadt, Sh. N., & Roniger, L. (2016). Patron-klientskie otnosheniya kak model strukturirovaniia sotsialnogo obmena. In N. Volynchik (Ed.) *Patron-klientskiye otnosheniia v istorii i sovremennosti: khrestomatiia*. Moscow, Politicheskaya entsiklopediya Publ, 366–413 [in Russian].
- Fediukin, I., & Zitser, E. A. (2011). For Love and Fatherland: Political Clientage and the Origins of Russia's First Female Order of Chivalry. *Cahiers du monde russe*, (52/1), 5–44 [in English].
<https://doi.org/10.4000/monderusse.9320>
- Fitzpatrick, Sh. (1999). *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*. Oxford University Press [in English].
- Leonov, M. M. (2009). *Salon V. P. Meshcherskogo: patronat i posrednichestvo v Rossii rubezha XIX–XX vv*. Samara: Izd-vo Samar. nauch. tsentra RAN [in Russian].
- Leonov, M. M. (2012). “Taktika gostinykh”: protezhirovanie v poreformennoi Rossii. In N. L. Pushkareva (Ed.). *Sotsialnaia istoriia: Yezhegodnik. 2011*. Saint-Petersburg, Aletea, 12–24 [in Russian].
- Marwick, A. (2001). *The New Nature of History Knowledge, Evidence, Language*. London: Palgrave [in English].
- Mironov, B. N. (2000). *Sotsialnaia istoriia Rossii perioda imperii (XVIII — nachalo XX v)* (Vols. 1–2). Saint-Petersburg: Dmitriy Bulanin, v. 2 [in Russian].
- Novitskiy, V. D. (1991). *Iz vospominanii zhandarma*. Moscow: Izd-vo MGU [in Russian].
- Padalka, S. (2017). Public Mentality as a Factor in the Abuse of Bribery in the Right-Bank Ukraine in the second half of the XIX — early XX century. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, 49, 111–114 [in Ukrainian].
- Padalka, S. (2021). Khabarnytstvo v seredovyschi imperskoho chynovnytstva Pravoberezhnoi Ukrainy (druha polovyna XIX – pochatok XX st.): peredumovy ta sotsialni chynnyky [Bribery in the Environment of the Imperial Officials Right-Bank Ukraine (second half of XIX — early XX century): Prerequisites and social factors]. *Svit Klio / Clio World*, 2(1), 5–13 [in Ukrainian].

- Padalka, S. S. (2018). *Bribery in Right-Bank Ukraine: Socio-historical manifestations, consequences and means of counteraction (the late 19th to the beginning of the 20th century)*. [PhD dissertation, National Drahomanov Pedagogical University] [in Ukrainian].
- Pasko, Ya. (2010). Istorychni aspekty urbanizatsii. In O. K. Mikheieva (Ed.). *Sotsiologhiia mista: navchalnyi posibnyk*, Donetsk: Vyd-vo "Noulidzh" [in Ukrainian].
- Shandra, V., & Arkusha, O. (2022). *Ukraina v XIX stolitti: doba modernizatsii*. In V. Smolii (Ed.). Kyiv: Akademperiodyka [in Ukrainian].
<https://doi.org/10.15407/akademperiodyka.466.706>
- Shandra, V. S. (2008). Derzhavna sluzhba v ukrainskykh huberniiakh Rosiiskoi imperii. In S. V. Kulchytskyi (Ed.). *Narysy istorii derzhavnoi sluzhby v Ukraini*, 114–128 [in Ukrainian].
- Strannolyubskiy, N. (1890). Sovremennye nuzhdy vysshego zhenskogo professionalnogo obrazovaniya. *Russkaya shkola*, 3, 48–78 [in Russian].
- Yisluu, A.E. (2018). Pryznachennia chynovnykiv na derzhavni posady v period pravlinnia Mykoly I (1825–1855): mizh pokrovytelstvom i zdibnostiamy. *Arkhivy Ukrainy*, 5–6, 81–90 [in Ukrainian].

Дата надходження до редакції: 10.03.2025.

Дата схвалення до публікації: 22.03.2025.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)